

Міхно О. Діяльність Миколи Пирогова на посаді попечителя Київського навчального округу (до 200-річчя від дня народження) / О. Міхно // Шлях освіти. — 2010. — № 4. — С. 32—37.

ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ПИРОГОВА НА ПОСАДІ ПОПЕЧИТЕЛЯ КИЇВСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ

*Олександр Міхно,
Педагогічний музей НАПН України*

У статті зроблено спробу систематизувати адміністративно-педагогічну діяльність Миколи Івановича Пирогова у період його управління Київським навчальним округом та з'ясувати значення спадщини видатного вченого у розвитку освіти і педагогічної думки в Україні у другій половині XIX століття.

Ключові слова: М. Пирогов, адміністративно-педагогічна діяльність, Київський навчальний округ.

Питання навчання і виховання завжди привертати до себе увагу видатних людей усіх народів – філософів, поетів, державних діячів, політичних і релігійних мислителів. До таких особистостей належить, безперечно, і геніальний учений М. Пирогов, якого справедливо можемо назвати не лише педагогом-гуманістом, але й педагогом-реформатором, оскільки принципи, покладені ним в основу навчально-виховного процесу, докорінно змінили вітчизняну педагогіку, яка в середині 50-х років XIX ст. склалася в таку систему, де відсутніми були начала загальнолюдські, гуманітарні, і яка загрожувала суспільству цілковитим розривом школи і народного життя.

Знаючи детально реальне життя, переживши криваві дні севастопольської оборони, ознайомившись з панівними тоді суспільними настроями та смаками і помітивши в діях більшості освічених людей відсутність моральних мотивів, М. Пирогов виступив як педагог-реформатор, проповідуючи моральне оновлення шляхом загальнолюдської освіти і виховання. «Прагни бути і будь людиною», – у цих словах, за М. Пироговим, полягає основна мета виховання.

Педагогічні погляди М. Пирогова стали предметом зацікавлень науковців на початку XX століття у зв'язку з масштабним відзначенням 100-річчя від дня його

народження (1910). З'явилося кілька ґрунтовних робіт, присвячених життю і діяльності М. Пирогова [3, 13, 20, 23, 33 та ін.]. За радянських часів вивчення спадщини вченого тривало [6, 10, 11, 24, 26, 34 та ін.]. В 1952 р. вийшли у світ його вибрані педагогічні твори [18]. Проте творча спадщина великого вченого вивчена ще недостатньо. Зокрема, наукового осмислення потребує адміністративно-педагогічна діяльність М. Пирогова.

У статті ставиться завдання систематизувати адміністративно-педагогічну діяльність М. Пирогова на посаді попечителя Київського навчального округу та висвітлити її вплив на розвиток освіти і педагогічної думки в Україні у другій половині ХІХ століття.

Київський навчальний округ як навчально-адміністративна одиниця Російської імперії був утворений 14 грудня 1832 р. і охоплював розкидані на великій території навчальні заклади Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської та Полтавської губерній. Навчальний округ управлявся попечителем, при якому знаходилися попечительські ради та окружні інспектори, губернські директори народних училищ, губернські та повітові училищні ради. До обов'язків попечителя входив контроль за діяльністю навчальних закладів міністерства народної освіти. Маючи безпосередні відносини з імператором, попечитель навчального округу мав подеколи більшу вагу, ніж навіть міністр освіти. При цьому така посада була суто російським винаходом: практика розгортання діяльності європейської середньої та вищої школи не знала попечительства. Однак його оцінка як феномена, що стояв на заваді «автономізму й сепаратизму», подана російськими науковцями, не є, на нашу думку, об'єктивною [16].

Микола Іванович Пирогов цілком справедливо вважається чи не найзначнішою фігурою серед попечителів Київського навчального округу, попри нетривалий час його перебування на цій посаді. Це, між іншим, пояснюється тим, що М. Пирогов був не стільки чиновником, скільки науковцем – хірургом,

анатомом, педагогом. Як попечитель Київського навчального округу, він дотримувався засад реформування системи освіти, її науковості й доступності. М. Пирогов був єдиним попечителем навчального округу, який отримав цю посаду не завдяки військовим чи управлінським заслугам, але лише завдяки своїй освіченості і науковим працям.

У 1856-1858 рр. М. Пирогов працює попечителем Одеського навчального округу. Реформаторська діяльність ученого на цій посаді не відповідала поглядам реакційної адміністрації краю. Це стало причиною появи 18 липня 1858 р. указу Олександра II про переведення Миколи Івановича на посаду попечителя Київського навчального округу. На початку вересня 1858 р. М. Пирогов виїхав з Одеси. Громадськість міста влаштувала йому урочисті й теплі проводи [1].

«Прибуття Миколи Івановича до Києва, – згадує сучасник, інспектор другої Київської гімназії М. Чалий, – нічим особливим в літописах київського навчального округу не ознаменовано. З приводу його приїду не було ні особливих приготувань до його зустрічі, ні мундирних представлень новому начальнику» [37, с. 68]. Простота М. Пирогова у спілкуванні вражала всіх. «Хто б не прийшов до нього: директор гімназії, професор, учитель чи студент – він був незмінно однаковим» [37, с. 69]. Оселившись у приміщенні Київської 1-ї гімназії [19, с. 37] (нині – Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка), новий попечитель майже щодня кілька годин проводив у навчальних закладах: навідувався до шкіл, запросто опитував або слухав учнів, давав поради вчителям з методики викладання. Київські гімназисти дуже часто бачили у себе в класі і назавжди запам'ятали невисоку, злегка згорблену фігуру з невисокими бакенбардами, з густими, навислими бровами, з-під яких виглядали проникливі очі. Ввійшовши до класу, М. Пирогов сідав за одну з парт і уважно стежив за ходом уроку, беручи участь у бесіді вчителя з учнями. Новий попечитель пожвавив діяльність педагогічних рад гімназій, сприяв покращенню відносин між учнями і вчителями, запровадив відвідування вчителями уроків інших учителів з обміном думок з

приводу методів викладання на педагогічних радах, уважно відзначав педагогічні шукання окремих учителів округу, чим, природно, будив педагогічну думку і заохочував ці шукання. Попечитель навчального округу не лише до М. Пирогова, а й після нього, зазвичай являв собою царського чиновника-формаліста, чужого педагогічним шуканням, що придушував творчість учителів. М. Пирогов виявив себе чуйним педагогом, що оживив школу, вміло поставив методичне керівництво.

Газета «Киевский телеграф» (1862) писала, що «сутність новітньої педагогії, яку запроваджував М. Пирогов, полягала в тому, щоб викладання було наочним, пристосованим до розвитку учнів, а засвоєння учнями предмета було усвідомленим, викладання знаходилося у найтіснішому зв'язку з повагою до людської гідності і моральної свободи особистості» [29]. Ці ідеї були закликком до людяності як основи педагогічного процесу в школі, з одного боку, а з другого – вони були спрямовані проти утилітаризму в освіті і вихованні, догматизму в методиці навчання, бюрократизму в шкільній справі. Задля здійснення своїх педагогічних ідеалів М. Пирогов під час попечительства у Києві втілював у життя цілу низку практичних заходів: видання циркулярів по навчальному округу, конкурсний порядок заміщення посад у середній та вищій школі, відкриття недільних шкіл, регламентація покарань, спроба організувати учнівські корпорації в середній школі, продовження практики літературних бесід у гімназіях, запровадження педагогічної практики студентів університету, сприяння створенню університетської преси та організації педагогічних з'їздів.

«Циркуляри по управлінню Київським навчальним округом», що видавалися протягом усього київського періоду діяльності М. Пирогова, були щомісячним виданням, яке, крім офіційних повідомлень і розпоряджень, наповнювалося дописами викладачів про методи навчання і виховання, зауваженнями попечителя з приводу викладеного, розпорядженнями чи пропозиціями самого М. Пирогова щодо навчально-виховного процесу. Так, у циркулярі № 11 за 1859 р. М. Пирогов

звертає увагу на важливість наочного навчання, у № 1 за 1860 р. торкається питання медичного нагляду за учнями, майже в кожному циркулярі наголошує на винятковій ролі у навчально-виховному процесі педагогічних рад [19, с. 56]. Протягом 1859-1860 рр. на сторінках циркулярів обговорювалися питання викладання російської та іноземних мов, географії, історії, математики, фізики, природознавства, засоби морального виховання учнів тощо [10, с. 49]. Таким чином, офіційний документ попечителя було фактично перетворено на щомісячне періодичне педагогічне видання, яке користувалося великою популярністю не лише в Київському навчальному окрузі, але й за його межами.

До вибору гімназійних вчителів попечитель навчального округу ставився передбачливо. Щоб не допустити до вчителювання людей випадкових або малопідготовлених, М. Пирогов практикував призначення викладачів за конкурсом і переслідував прийом на роботу за протекцією, який широко практикувався до нього [6, с. 14]. У «Циркулярах» друкувалися повідомлення такого змісту: «Оголошується по округу, що молодші вчителі гімназій, які бажають посісти місце старших учителів, а також особи, що мають право викладати в гімназіях і бажають стати вчителями... мають попередньо прибути до Києва на конкурс, який полягає в читанні пробної лекції учням 1-ї та 2-ї Київських гімназій у присутності директорів, професорів університету та інспектора казенних училищ» [31]. Мета цих заходів полягала, за словами М. Пирогова в 5-му циркулярі за 1859 р., «переважно в тому, щоб краще зрозуміти спосіб викладання і педагогічні прийоми кожного конкурента» [19, с. 48]. Зазвичай і сам попечитель був присутній на цих пробних уроках.

Відкриття київських недільних шкіл за протекцією М. Пирогова – одна з найяскравіших сторінок в історії вітчизняної освіти. Найважливіші і найточніші відомості про ці школи дає сам М. Пирогов у статті «Про недільні школи»: «У 1859 році попечителі отримали право відкривати без дозволу вищої інстанції приватні школи, і тому, коли засновники, студенти Київського університету,

попросили дозволу відкрити Подільську недільну школу (на Подолі, в дворянському училищі), то я, розглядаючи її як приватний заклад і відповідність певним вимогам, відразу дозволив відкриття» [18, с. 465].

Перша недільна школа була відкрита 11 жовтня 1859 р. в приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища. У ній навчалося понад сто учнів віком від семи до тридцяти років. Заняття проводились у недільні та святкові дні. Особливістю цих шкіл було те, що навчалися і навчали в них безоплатно. Вчителями були студенти Київського університету, в майбутньому – плеяда відомих учених, письменників, громадських діячів – цвіт української інтелігенції: М. Старицький, М. Драгоманов, А. Свидницький та ін. Цікаві свідчення про історію відкриття недільних шкіл у Києві знаходимо у спогадах безпосереднього учасника тих подій С. Кулябки [12], який зазначає, що М. Пирогов підтримав ідею відкриття недільних шкіл, яка виникла у гуртку студентів університету з Полтавської гімназії. Розпорядником у школі був студент гімназії, пізніше професор Ніжинського ліцею і директор кишинівської, бердянської та прилуцької гімназій Ф. Вороний. Кошти для придбання навчальних посібників були пожертвовані місцевим населенням. Неграмотних навчали два студенти у двох групах, а грамотних розподіляли між рештою студентів, по 4-5 учнів на кожного вчителя [12, с. 730].

31 січня 1860 р. при Другій жіночій гімназії вчителями цього закладу була організована перша жіноча недільна школа. За прикладом Києва недільні школи почали працювати в губернських і повітових містах – Ніжині, Харкові, Полтаві, Чернігові, на Волині та Поділлі, а згодом у багатьох містах Росії. Перші недільні школи здобули велику популярність. Так, відомий український байкар Л. Глібов писав: «Недільна школа при Чернігівській гімназії, відкрита 9 травня 1860 року внаслідок бажання та пропозиції попечителя Миколи Івановича Пирогова, постійно відвідувалась протягом всього навчального року» [4, с. 238]. Етнограф і фольклорист, один із фундаторів української статистики О. Русов, який був тоді

учнем середніх класів київської гімназії, згадує: «Рознеслася чутка, що по неділях у наших же класах збираються якісь «воскресні школи». Забігали ми у неділю побачити це диво. І справді: у тому ж самому класі, де вчора я сидів, тепер було повно простих маленьких хлопчиків і дівчат; інші з них не те, що бідно були одягнені, а таки й босі! Сидять на наших лавках, держать якісь маленькі книжечки, що звалися тоді «метеликами» і навчаються читати по-українському, а учить їх якийсь студент. В другому класі те ж саме. А по коридору ходить інспектор наш і так само по-українському наставляє замурзаних дітей, у який клас їм треба йти вчитися» [21, с. 19].

Значний інтерес до діяльності недільних шкіл виявив Т. Шевченко. Спеціально для недільних шкіл поет написав і за власний рахунок видав «Букварь южнорусскій». У листі від 4 січня 1861 р. до М. Чалого він писав: «Посилаю вам на показ 10 примірників мого «Букваря», а з контори транспортів отримаєте 1000 прим. Зберете гроші, то положіть їх в касу вищих недільних шкіл...» [14]. У 1860 р. з Петербурга він передав для чернігівських та київських недільних шкіл 100 примірників «Кобзаря» для продажу на їх користь [15].

У Києві лише протягом року було відкрито 8 недільних шкіл, а в 1862 р. в Київському навчальному окрузі їх нараховувалося вже 49 [10, с. 49]. На жаль, ці навчальні заклади існували недовго: у 1862 р. їх було закрито урядовим розпорядженням.

Як загальноживаний засіб виправлення поведінки та підвищення успішності учнів у той час у початкових і середніх школах панувала різка. Нерідко застосовували й інші тілесні покарання, доходило аж до кулачної розправи. М. Пирогов поставив за мету викоринити дикі, ворожі відносини між вихованцями та наставниками. Новий попечитель скликав у липні 1859 р. комітет із вироблення «Правил про провини та покарання учнів гімназій Київського навчального округу», який мав розробити систему покарань у вигляді таблиці, де було б розписано, за які провини яке має бути покарання, і яку б знали не лише вчителі,

але й учні. В цьому випадку діятиме на свавілля і примха, а закон, однаковий для всіх навчальних закладів. М. Пирогов поставив членам комітету запитання: чи можна відмінити різку? З 11 дирекцій округу одна педагогічна рада запропонувала створити виправну гімназію, друга – надати вибір батькам, третя – замінити різку виключенням з навчального закладу; решта залишали різку. М. Пирогов змушений був залишити тілесні покарання в «Правилах», однак доклав усіх зусиль, щоб майже унеможливити їх. Згідно з «Правилами», призначати покарання можна було лише «за рішенням педагогічної ради, більшістю у 5 голосів всіх членів ради закритим голосуванням і з повідомленням попечителя округу про провину, вирок і виконання» [32].

За спогадами учнів Київської 1-ї гімназії, необмежене свавілля, яке панувало в гімназії, поступилося у 1859 р. суворому порядку: провини вихованців були підведені під певні категорії, рубрики і за них були визначені ті чи інші покарання. Ці правила «були вивішені в класах, і вихованці, добре обізнані з ними, розуміли, що усі провини передбачалися цими правилами, що вони не могли чинитися без покарання, але за них припадали не довільно вибрані, а суворо визначені покарання» [19, с. 38-39]. За таких обмежувальних правил у гімназії з 1859 до 1861 року було піддано тілесному покаранню лише одного учня 2 класу [19, с. 39]. В цілому у Київському навчальному окрузі кількість покарань знизилася у 20 разів: з 550 у 1858 р. до 27 у 1859-1860 рр. [9, с. 18].

М. Пирогов ніколи не мирився з думкою про відокремлення освіти від морального виховання і тому, прагнучи в гімназіях привчити учня мислити, розвинути самостійність в його роботі, він намагався також пробудити бажання до самопізнання, прагнення до критичного ставлення і оцінки своїх вчинків. На думку М. Пирогова, «корпоративний дух сприяє поширенню законності і морального зв'язку між учнями і цілою установою, коли основою корпорації слугує благородне наукове змагання, почуття честі і власної гідності. Головне завдання педагогії полягає в тому, щоб, користуючись цією природною

схильністю молодого людини, ...дати потрібне спрямування на розвиток почуття законності, правди і честі» [5, с. 29]. Для здійснення свого задуму М. Пирогов запровадив товариський суд у вищих класах гімназій. До складу суду мали входити кілька обраних осіб, а його компетенція мала обмежуватися лише непорозуміннями і провинами гімназистів один проти одного. Підлягали суду ті провини, які порушували право особи чи власності учня, принижували його гідність (псування речей товариша, брехня і наклеп, образа). Спочатку діяльність товариського суду і його вплив на учнів оцінювалися позитивно [17, с. 374], але через наклепи, в яких цей суд було представлено у вигляді варварського самосуду, ця ініціатива М. Пирогова була зведена нанівець.

У Києві М. Пирогов продовжив запроваджену в Одесі практику проведення літературних бесід з метою, як він сам роз'яснював, підготовки майбутніх студентів університету, залучення їх до самостійної наукової праці, без якої навчання в університеті він вважав безплідним [35]. На думку М. Пирогова, «головна святиня в людині – переконання: лише той може мати їх, хто з ранніх років привчений проникливо дивитися в себе, щиро любити правду, стояти за неї горою і бути невимушено відвертим як з наставникам, так із однолітками» [28, с. 231]. М. Пирогов радив обирати теми для бесіди таким чином, щоб їх положення завжди були фактично обґрунтовані, але водночас не зводилися до вузькоспеціальних тлумачень, а вели до життєвих висновків, досить широких і цікавих [27, с. 13]. Очевидно, він хотів, щоб у гімназистів поступово формувалася свій світогляд на основі точного, наукового аналізу. В Київському навчальному окрузі правила про бесіди були запроваджені розпорядженням попечителя від 14 жовтня 1858 р. спочатку лише для обох київських гімназій. М. Пирогов часто був присутнім на цих бесідах і слідкував за ходом дискусій [1, 35]. Пізніше він згадував: «не можна не дивуватися, скільки благодетельних і неочікуваних результатів дали ці бесіди: учні з незвичайним завзяттям кинулися до роботи і готувалися до усного, рідше – письмового проведення бесід з того чи іншого

предмета і, звичайно, обирали інколи предмет для бесіди не до снаги, але завжди за схильностями, і ці схильності як учнів, так і вчителів, виявлялися наочно. Свобода висловлювань, яка зазвичай не припускалася на офіційних уроках, заохочувала учнів до серйозних занять предметом, обраним для бесіди, і виявляла непізнані здібності і знання учнів» [2, с. 620]. Літературні бесіди, запроваджені М. Пироговим, сприяли розвитку наукових, естетичних інтересів учнів, зближення учнів між собою, розумовому і моральному розвитку гімназистів, посиленню самоповаги і духовних інтересів.

Автор ідеї організації спеціальної теоретичної і практичної підготовки учителів М. Пирогов втілював її у життя саме у Києві. Попечитель намагався наблизити університетську педагогічну освіту до школи, надати цій освіті практичнішого напрямку, викликати у студентів інтерес до методичних питань. Для цього М. Пирогов вирішив запровадити педагогічну практику студентів. Одержавши дозвіл від міністра народної освіти, він створив особливий комітет під своїм головуванням, який розробив відповідне положення. Педагогічна практика, запроваджена з 1 січня 1859 р. [22, с. 116], наблизила до школи і професорів, оскільки вони мали постійно відвідувати уроки практикантів, які протягом року регулярно давали один урок на тиждень. Крім відвідування уроків, вони мали керувати підготовкою практиканта до уроку і робити з цього приводу свої висновки. Наприкінці навчального року професор-керівник мусив звітувати перед попечителем про практику доручених йому студентів [6, с. 13]. Таким чином, можемо стверджувати, що саме М. Пирогов був організатором і першим керівником педагогічної практики студентів.

М. Пирогов долучився до створення періодичного наукового видання Київського університету – «Университетских известий» (видавалися протягом 1861-1919 рр.). Питання про організацію журналу було порушено і вирішено позитивно саме за його попечительства. Хоча перший номер «Университетских известий» з'явився вже після відставки М. Пирогова – у вересні 1861 р. [36, с. 59]

Видатний учений перший висловив думку про велику користь учительських з'їздів і курсів для підвищення кваліфікації учителів і перший її практично здійснив. У березні 1861 року, за кілька днів до свого звільнення, М. Пирогов звернувся до міністра народної освіти з запискою про необхідність організувати з'їзд учителів природознавства. В «Журнале министерства народного просвещения» знаходимо повідомлення, що з'їзд учителів природознавства, скликаний на клопотання колишнього попечителя М. Пирогова, який відбувся в Києві, був першим таким зібранням в Росії [7].

Керуючись принципами гуманізму у своїй адміністративній діяльності, М. Пирогов фактично зберіг для українського народу М. Драгоманова, який без його підтримки опинився б поза порогом вищої школи, і, може, назавжди відійшов би від наукової праці [24]. Так, у 1859 р. напередодні закінчення Полтавської гімназії через суперечку М. Драгоманова з вихователем гімназійної бурси педрада ухвалила виключити учня-випускника з гімназії, що позбавляло його права складати іспит, а отже, закривало вступ до вищої школи. Товариші М. Драгоманова звернулися листовно до М. Пирогова з проханням дати можливість йому продовжити навчання. Попечитель запропонував педраді Полтавської гімназії замінити виключення М. Драгоманова звільненням на власне його прохання, що давало право на іспит. Педрада, зрозуміло, прийняла пропозицію попечителя округу, внаслідок чого М. Драгоманов восени 1859 року складав іспит разом зі своїми товаришами і вступив того ж року до Київського університету [24, с. 364-365]. Таким чином, у цьому конкретному випадку М. Пирогов, вірний своїм ідеалам людяності, гуманно, серйозно, цілком по-людськи поставившись до молодого М. Драгоманова і прохання його товаришів, не закрити для нього дороги до вищої школи, що могло бути результатом традиційного, винятково формального, начальницького ставлення до справи.

Просвітницька діяльність М. Пирогова не сприймалася київським генерал-губернатором І. Васильчиковим, який доклав усіх зусиль, щоб попечителя усунули

з посади. 15 березня 1861 р. цар Олександр II підписав указ про звільнення М. Пирогова. Коли він від'їздив з Києва, біля його квартири зібрався натовп з трьохсот чоловік, а на шосе поблизу дачі Сан-Сусі (місцевість в районі сучасного просп. Перемоги, вулиць Гарматної, Янгеля і Виборзької) було ще більше людей. [37, с. 75]. М. Пирогов виступив з промовою про вічні ідеї і цінності, служіння добру і правді. Його слова справляли величезний вплив на слухачів тому, що вони підтверджувалися справами, і все його життя було віддане тому служінню, про яке він говорив.

На прощальному бенкеті, влаштованому 4 квітня 1861 р. київськими педагогами на честь М. Пирогова, від київського студентства виступив М. Драгоманов, який в своїй промові відзначив заслуги попечителя у запровадженні гуманних принципів взаємовідносин у гімназіях, подоланні неприязні між учнями і вчителями [24, с . 367]. Також на бенкеті було оголошено про ініціативу студентів університету св. Володимира зібрати кошти для наукової мети, вказаної самим М. Пироговим. Було зібрано тисячу карбованців сріблом. Уже фактично колишній попечитель побажав, щоб зазначені кошти було використано як премію за працю на таку тему: викласти порівняльну історію університетської освіти у Західній Європі та Росії і докладну документальну історію трьох вищих навчальних закладів Київського і Одеського навчальних округів – університету св. Володимира та Ніжинського і Одеського ліцеїв [8].

Отже, незаперечна заслуга М. Пирогова – створення загальнолюдського педагогічного ідеалу на науковому ґрунті та здійснення практичних заходів для його реалізації. Своїми педагогічними статтями вчений викликав живий інтерес до питань освіти і виховання, наслідком чого стало покращення навчально-виховної справи. Як попечитель, він підвищив ефективність діяльності педагогічних рад гімназій, друкуванням циркулярів і звітів започаткував їх гласність і відкритість, енергійно сприяв усвідомленню шкоди різки і за один рік майже викоринив її використання, сприяв установленню гуманних, моральних відносин між

керівництвом і підлеглими, втілюючи в життя свої педагогічні ідеї, зумів наочно показати практичне значення своїх педагогічних принципів.

Ім'я М. Пирогова цілком справедливо вважається символом новаторства в науці та педагогічній справі. В історії вітчизняної освіти значення адміністративної і літературно-педагогічної діяльності М. Пирогова полягає у тому, що він показав недоліки, однобічність освіти до 60-х років XIX століття і водночас вказав нашій школі нові цілі; в історії розвитку української педагогічної думки з іменем видатного вченого назавжди пов'язана ідея загальнолюдського гуманного виховання.

Література

1. Білявський О.І. Микола Іванович Пирогов в Одесі / О.І. Білявський, О.Л. Холодкова // Інтегративна антропологія. – 2009. – № 3. – С. 57-63.
2. Бертенсонъ І.В. Николай Ивановичъ Пироговъ / І.В. Бертенсонъ // Русская старина. – 1881. – Январь. – С. 616-647.
3. Волкович В.А. Друг человечества Н.И. Пирогов / В.А. Волкович. – СПб., 1910. – 159 с.
4. Глібов Л. Передова стаття в першому номері «Черниговского листка» // Глібов Л. Твори: В 2 т. – К., 1974. – Т.2. – С. 238.
5. Грунскій Н.К. Н.И. Пироговъ, его педагогическая деятельность и взгляды / Н.К. Грунскій. – Юрьевъ, 1907. – 50 с.
6. Дем'яненко В.Є. М.І. Пирогов про вчителя та його підготовку / В.Є. Дем'яненко // Радянська школа. – 1945. – №4. – С. 10-14.
7. Журналъ министерства народнаго просвѣщенія. – 1861, Июль. – С. 62.
8. Журналъ министерства народнаго просвѣщенія. – 1861. – №21. – С. 168-169.
9. Карцов Н.И. Жизнь Н.И. Пирогова / Н.И. Карцов // Современное значеніе педагогическихъ идей Н.И. Пирогова. – СПб, 1911 – С. 4-22.
10. Кравченко О.Г. Педагогічна діяльність М.І. Пирогова на Україні / О.Г. Кравченко // Радянська школа. – 1956. - №3. – С. 48-51.
11. Красновский А.А. Педагогические идеи Пирогова / А.А. Красновский. – М., 1949. – 50 с.
12. Кулябка С.Н. Воспоминания о Николаѣ Ивановичѣ Пироговъ / С.Н. Кулябка // Русская старина. – 1892. – Сентябрь. – С. 725-745.
13. Лебедевъ А. Н.И. Пироговъ и современная семья и школа / А. Лебедевъ // Педагогическій сборникъ. – 1910. – Ноябрь. – С. 381-394.
14. Лист Т.Г. Шевченка від 4 січня 1861 р. «До М.К. Чалого» // Т.Г. Шевченко Повне зібрання творів. – У 6 т. – К., 1964. – Т.6. – С. 276-277.
15. Лист Т. Г. Шевченка від 10 лютого 1861 р. «До В.В. Тарновського» // Т.Г. Шевченко Повне зібрання творів: У 6 т. – К., 1964. – Т.6. – С. 280-281.
16. Отечественные университеты в динамике золотого века русской культуры / Под ред. проф. Олесюка Е.В.; авт. колл. Е.В. Олесюк, В.М. Борисов, В.А. Динес и др. – М. : Федеральный центр образовательного законодательства, 2006. – 243 с.
17. Памяти Н.И. Пирогова / Педагогическій сборникъ. – 1910. – Ноябрь. – С. 369-380.
18. Пирогов Н.И. Избр. пед. соч. / Пирогов Н. И. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1952. – 702 с.
19. Празднованіе столетія со дня рожденія Н.И. Пирогова въ Кіевской І-й Гимназіи. – Кіевъ, 1911. – 60 с.
20. Румянцев И.Е. Н.И. Пирогов. Его взгляды на природу детей и задачи воспитания / И.Е. Румянцев. – СПб., 1910. – 75 с.
21. Русов О. Спогади про Пирогова / О. Русов // Світло. – 1910. – Листопад. – С. 18-21.
22. Савенок Г.Г. Деятельность Н.И. Пирогова по подготовке учительских кадров / Г.Г. Савенок // Советская педагогика. 1985. – №8. – С. 113-118.
23. Сакулин П.Н. Пирогов как педагог / П.Н. Сакулин. – М., 1907. – 84 с.
24. Сірополко С. М. Пирогов і М. Драгоманов / С. Сірополко // Шлях виховання і навчання. – 1931. – Ч. 10. – С. 363-371.
25. Симоновъ И.С. Н.И. Пироговъ / И.С. Симоновъ // Педагогическій сборникъ. – 1906. – Ноябрь. – С. 484-488.
26. Смирнов В.З. Жизнь и педагогическая деятельность Н.И. Пирогова / В.З. Смирнов // Пирогов Н.И. Избр. пед. соч. – М., 1952. - С. 7-51.

27. Соловьевъ И. Н.И. Пироговъ, какъ педагогъ-психологъ / И. Соловьевъ // Вѣстникъ воспитанія. – 1910. – №8. – С. 1-29.
28. Старосивильский С. Н.И. Пироговъ. Великій цѣлитель тѣла и воспитатель души / С. Старосивильский // Русская старина. – 1911. – Август. – С. 224-236.
29. Старченко С.Н. Повременная (периодическая) печать – газеты Украины о Николае Ивановиче Пирогове (1857-1957 гг.) : автореф. дис. канд пед. наук / С.Н. Старченко. – К., 1967. – С. 10.
30. Стоюнин В.Я. Избранные педагогические сочинения / В.Я. Стоюнин. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1954. – 400 с.
31. Циркуляръ по управленію Кіевскимъ учебнымъ округомъ. – 1859, №2, - С. 1.
32. Циркуляръ по управленію Кіевскимъ учебнымъ округомъ. – 1859, №8, - С. 12.
33. Чернышевъ В. / Н.И. Пироговъ – попечитель Кіевскаго учебнаго округа / В. Чернышевъ // Русская школа. – 1910. - №12. – С. 12-40
34. Штрайх С.Я. Н.И. Пирогов / С.Я. Штрайх. – М., 1949. – 200 с.
35. Штрайх С.Я. Н.И. Пирогов о своей педагогической деятельности / С.Я. Штрайх. – Петроград, 1918. – 20 с.
36. Щербатюк В.М. Історія України в публікаціях «Університетских известий» / В.М. Щербатюк // Український історичний журнал. – 1997. - №3. – С. 59-65.
37. Якушкин В. Изъ исторіи русской школы. Попечительство Н.И. Пирогова въ Кіевѣ / Якушкин В. // Вѣстникъ воспитанія. – 1901. – №2. – С. 67-76.